

Korneć, Grażyna

Tajne nauczanie na terenie powiatu węgrowskiego w latach 1939-1945

Szkice Podlaskie 13, 29-36

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grażyna Korneć

Instytut Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach

TAJNE NAUCZANIE NA TERENIE POWIATU WĘGROWSKIEGO W LATACH 1939-1945

Okupacja hitlerowska w Polsce zdeorganizowała wszystkie dziedziny polskiego życia społecznego i narodowego, w tym system oświaty i wychowania. Wojna już od pierwszego dnia spowodowała przerwę w pracy szkół. Nie wszędzie odbyły się inauguracje roku szkolnego, gdyż wielu nauczycieli- oficerów rezerwy zmobilizowano do wojska, a pozostali wraz z uczniami przeżywali kryzys wywołany wojną. Dezorganizacja polskiego systemu oświatowego i zamknięcie szkół średnich w Węgrowie wzbudzały niepokój społeczny o przyszłość młodego pokolenia.

Tragiczne wieści docierały z ziem, które zostały włączone przez okupanta do Niemiec. Tereny te były intensywnie germanizowane, a plany niemieckie przewidywały tu w ciągu 10 lat całkowite zatarcie polskości. Trochę łagodniejsze zarządzenia w stosunku do ludności polskiej stosowały niemieckie władze okupacyjne na pozostałych terenach Polski, z których utworzono Generale Gubernatorstwo, chociaż także na tych ziemiach władze niemieckie tępiły wszelkie przejawy polskiego życia narodowego, kulturalnego i oświatowego.

Po przejęciu władzy od Zarządu Wojskowego przez administrację cywilną, 25 października 1939 roku, na terenie Południowego Podlasia powstały cztery powiaty, w tym sokołowski, który objął był powiaty Sokółów i Węgrów. Starostą powstałego powiatu został Friedrich Schultz. Władzę sprawował on poprzez swoich komisarzy i urzędników.

31 października 1939 roku ukazało się rozporządzenie o szkolnictwie w GG – pierwszy akt prawny gubernatora Franka normujący sytuację szkolnictwa na tym terenie. Zgodnie z tym zarządzeniem miały wznowić działalność tylko szkoły powszechne i zawodowe. Nie uruchamiano szkół średnich. W październiku 1939 roku komendantura Wehrmachtu i starostwo wydawały zezwolenia, a niekiedy nawet nakazywały otwieranie szkół powszechnych. Działo się tak, dlatego, że polityka okupanta zmierzała do tego, aby z ludności polskiej na tym terenie pozyskać dobrych, posłusznych robotników potrzebnych do pracy w fabrykach niemieckich oraz uprawiających dla okupanta ziemię. Zamieszkałym tu Polakom miała wystarczyć umiejętność czytania, pisanie i liczenia na poziomie szkoły elementarnej oraz umiejętności manualne potrzebne do pracy w warsztatach i fabrykach niemieckich.

Zabroniono natomiast uruchamiania szkół średnich i gimnazjów. Tylko na krótko zezwolono na otwarcie za pozwoleniem niemieckich władz, prywatnych szkół średnich. W polskich szkołach powszechnych dokonano ograniczeń programowych. Okupant zabronił nauczania w szkole historii, geografii Polski, literatury polskiej, nauki o Polsce współczesnej i gimnastyki. Specjalny nakaz Schulrata zobowiązywał kierowników szkół do oddania polskich podręczników do nauki zakazanych przez Niemców przedmiotów¹.

Program nauczania w szkołach powszechnych obejmował osiem przedmiotów: religię, język polski, arytmetykę z geometrią, przyrodę, zajęcia praktyczne, geografę GG, rysunki i śpiew².

W lekturach zalecanych przez niemieckie władze oświatowe zamieszczano wskazówki dydaktyczno-metodyczne dla nauczycieli, z których często wynikało, że te same czytanki mogą być wykorzystywane we wszystkich klasach tj. od III - VII³.

W szkołach podstawowych dopuszczano do pracy polskich nauczycieli tylko wtedy, gdy złożyli oni deklarację lojalności wobec władz oświatowych niemieckich i oświadczenie, że będą realizować program szkolny opracowany przez Niemców.

Począwszy od trzeciej klasy szkoły powszechnej, wprowadzono obowiązkową naukę języka niemieckiego, którą w późniejszym okresie zlikwidowano. Zabroniono też nauki języków obcych w polskich szkołach podstawowych⁴.

Polityka okupanta zmierzała do obniżenia poziomu pracy szkół poprzez ograniczenia programowe, zmniejszenie liczby godzin przeznaczonych na nauczanie poszczególnych przedmiotów, konfiskatę książek i pomocy naukowych, ale też przez wprowadzenie dla uczniów obowiązku pracy.

Wydane w grudniu 1939 roku przez gubernatora Hansa Franka rozporządzenie o obowiązku pracy młodzieży od 14 do 16 roku życia oznaczało, że Niemcy oprócz wykwalifikowanej siły roboczej zamierzali również wdrażać do pracy przy czynnościach pomocniczych w przemyśle i gospodarce Rzeszy niewykwalifikowaną kadrę robotników.

W listopadzie 1939 roku w miastach Podlasia uruchomiono część szkół zawodowych. Władze niemieckie pozwalały na prowadzenie szkół zawodowych, ale funkcjonujące za zgodą okupanta szkolnictwo zawodowe miało

¹ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1977, s. 44.

² M. Iwanicki, *Szkolnictwo siedleckie w latach 1774-1977*, Siedlce 1977, s.79.

³ J. Krasuski, dz. cyt., s. 155.

⁴ E.C. Król, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie GG.(1939-1945)*, Warszawa 1979, s. 66-67.

uproszczoną i ograniczoną strukturę organizacyjną. Dopuszczano dwa typy szkół dla uczniów po szkole powszechnej i jeden typ dla absolwentów tych szkół, w tym szkoły dokształcające zawodowo np. rolnicze i kształcące mechaników. W szkołach zawodowych władze niemieckie zabraniały używania podręczników szkolnych, oprócz oficjalnie zatwierdzonych. W wielu węgrowskich wsiach i miastach nauka w szkołach była przerywana z powodu prac porządkowych, jakie musieli wykonywać uczniowie z polecenia Niemców. Do obowiązków uczniów należało także zbieranie złomu, szmat makulatury i roślin leczniczych⁵.

Wprowadzono obowiązek pracy, a tych, którzy jej nie posiadali wywozono na przymusowe roboty do Niemiec. Taka sytuacja zmuszała pedagogów węgrowskich do podejmowania prac niezwiązanych z ich kwalifikacjami. Często było to zatrudnienie fikcyjne, maskujące pracę nauczycieli na tajnych kompletach.

Polityka niemiecka wobec polskiego systemu oświatowego znalazła pełne potwierdzenie w Węgrowie, gdzie dokonano likwidacji szkół średnich, stowarzyszeń i związków nauczycielskich, organizacji samorządowych uczniowskich oraz szkół żydowskich i szkół polskich średnich.

W powiecie węgrowskim w początkowym okresie okupacji władze niemieckie nie ingerowały zbyt mocno w sprawy szkolnictwa, wypłacono nawet pobory tym nauczycielom, którzy nie otrzymali dwumiesięcznej zaliczki we wrześniu 1939 roku, ale pod koniec tego roku, gdy połączono powiat węgrowski z sokołowskim, sytuacja radykalnie się zmieniła. Na konferencji zwołanej przez Schulrata, wszyscy biorący w niej udział nauczyciele zostali poinformowani o zakazie nauczania dzieci w szkołach bez zgody odpowiednich władz niemieckich. Mimo grożących represji tylko nieliczni nauczyciele wycofali się z nauczania. Wkrótce po zakończeniu działań wojennych, dzięki ofiarnej postawie nauczycieli węgrowskich wznowiono w powiecie zajęcia w szkołach powszechnych. Podobnie jak w całej GG i tu władze okupacyjne zabroniły nauczania historii, geografii Polski, a z programu języka polskiego usunięto wszystko, co dotyczyło literatury polskiej.

Dzieciom odbierano książki do nauki tych przedmiotów. Zabroniono korzystania w szkołach z dawnych czasopism i podręczników szkolnych i wydano nakaz wycofania ich ze zbiorów bibliotecznych. Jako makulatura miały być przeznaczone na spalenie. W wielu węgrowskich szkołach nauczycielom i uczniom udało się ukryć podręczniki i książki w swoich domach.

Wymiar godzin nauczania według niemieckich planów zajęć był niewielki. Najwięcej czasu przeznaczano na zajęcia praktyczne, mające na celu

⁵ M. Pietrzak, *Sokołów Podlaski w latach 1939-1944, Pamiętnik z czasów okupacji*, Sokołów Podlaski 1972, s. 82.

przygotowanie dzieci do wykonywania prac fizycznych. Nowe programy nauczania języka polskiego pozbawione były elementów patriotycznych, nie nawiązywały też do historii literatury polskiej. W praktyce nauka języka ojczystego ograniczała się do zdobycia umiejętności w zakresie pisania i czytania, natomiast program arytmetyki umożliwiał dzieciom naukę prostego liczenia w zakresie dodawania, odejmowania, mnożenia i dzielenia⁶.

O poziomie nauczania szkoły powszechnej świadczy zatwierdzony przez władze okupacyjne zestaw lektur – miesięczniki „Ster” i „Mały Ster”. Czasopisma te miały zastąpić podręczniki do nauki języka polskiego. Były to pozycje zawierające bajki i opowiadania obojętne wychowawczo i patriotycznie. Obowiązywały one w klasach od III do VII. Jako literaturę uzupełniającą zalecano kilkanaście bajek, a dzieci starsze mogły czytać książki tematycznie związane z życiem zwierząt. Dodatkowo poziom szkół powszechnych obniżany był przez przerwy w nauce spowodowane np. brakiem opału, czy wykorzystywaniem nauczycieli do innych prac administracyjnych. Nauczyciele węgrowscy mimo trudnej sytuacji szkolnictwa i oświaty na tym terenie, starali się jak najszybciej uruchomić jak największą liczbę placówek oświatowych i objąć nauczaniem dzieci i młodzież w całym powiecie. Pracowano zgodnie z apelem, aby nauczanie odbywało się według przedwojennych programów. Niestety, taka sytuacja nie trwała długo, gdyż w połowie listopada zamknięto wszystkie szkoły średnie i ogólnokształcące. Zamknięto również gimnazja. Po tej akcji wzmożyły się represje okupanta wobec nauczycieli, zwłaszcza oficerów rezerwy, działaczy politycznych i społecznych.

Represje i ataki na oświatę i kulturę polską nie załamały ducha narodu, wywołały natomiast potrzebę przejścia na inne formy działalności oświatowej, z jawnej na zakonspirowaną.

W okresie przedwojennym na terenie powiatu węgrowskiego funkcjonowało 117 szkół powszechnych, a roku szkolnym 1937/1938 na etatach nauczycieli pracowało 246 osób i uczyło się ogółem 15455 uczniów.⁷ Przed wybuchem II wojny światowej w samym Węgrowie funkcjonowały 2 szkoły powszechne i założone przez Polską Macierz Szkolną w 1918 roku, gimnazjum. Istniała również Miejska Szkoła Doksztalająca dla terminatorów rzemieślniczych, gdzie odbywały się zajęcia w systemie wieczorowym.

Nauczyciele powiatu węgrowskiego włączyli się czynnie do walki z okupantem. Najistotniejszym celem środowisk nauczycielskich była walka o polską szkołę, którą władze niemieckie usiłowały zlikwidować. Ponieważ w okupacyjnej rzeczywistości nie mogli bez narażania się na represje ze strony wroga wychowywać młodego pokolenia Polaków, rozpoczęli walkę

⁶ „Rocznik Międzyrzecki”, Międzyrzec Podlaski 1974, s. 153.

⁷ Tamże, s. 295.

z systemem oświaty okupanta podejmując na szeroką skalę tajne nauczanie młodzieży na różnych poziomach. Realizowano program polskiej szkoły przedwojennej, a więc nauczanie wszystkich przedmiotów w oparciu o podręczniki stosowane w II Rzeczypospolitej, łamiąc przepisy niemieckich władz oświatowych dotyczące ograniczeń programowych i realizacji tylko niektórych przedmiotów. Nie przestrzeganie tych zarządzeń groziło więzieniem lub obozem koncentracyjnym.

W październiku 1939 roku przeszedł do podziemia Związek Nauczycielstwa Polskiego, który przyjął kryptonim Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON). Włączył on w swoje struktury stowarzyszenia nauczycielskie i organizacje oświatowe oraz samorządne struktury podziemnej szkoły. W skład centralnego pięciosobowego kierownictwa TON weszli: Zygmunt Nowicki, Czesław Wycech – ludowiec, nauczyciel z węgrowskiego, Kazimierz Maj, Waław Tułodziecki i Teofil Wojeński. W 1940 roku w ramach Delegatury RP utworzono Departament Oświaty i Kultury, na czele, którego stanął Cz. Wycech. We współpracy z TON, kierował on tajną oświatą na terenie ziem polskich. Ujednolicone zostały struktury szkolne, wymogi programowe i kadrowe, a w szkołach średnich ustalono tryb powoływania Komisji Egzaminacyjnych. Zadaniem powstałej organizacji było również niesienie pomocy materialnej środowiskom nauczycielskim, rodzinom aresztowanych i zwolnionych z pracy⁸.

Tajna oświata podlegała Delegaturze RP i obejmowała wszystkie poziomy nauczania, a więc szkolnictwo powszechne, średnie i wyższe. TON i delegackie KOiK miały swoje odpowiedniki na szczeblu wojewódzkim, powiatowym, a niekiedy miejskim i gminnym.

Wszystkie Powiatowe Komisje Oświaty i Kultury i Powiatowej Delegatury RP miały pełnomocnika do spraw tajnego nauczania. Kontaktował się on przez łączników z ośrodkami tajnego nauczania w gminach, a te z poszczególnymi podziemnymi szkołami.

Pełnomocnicy w gminach prowadzili z nauczycielami rozmowy, służyli radą i pomocą w organizowaniu tajnego nauczania.

Pod koniec grudnia 1939 roku także w Węgrowie powołano Powiatową Piątkę TON. W jej składzie znaleźli się: Janina Byrkowa, Władysław Okulus, Stanisław Wangrat, Kazimierz Czerniewski i Joanna Szczygielska. Za pośrednictwem łączników gminnych utrzymywali oni kontakt ze szkołami w całym powiecie⁹.

W ramach działalności TON wizytowano w węgrowskim tajne szkoły, organizowano konferencje, nadzorowano realizację programu nauczania.

⁸ J. Krasuski, dz. cyt., s. 31-32

⁹ *Działalność Tajnej Organizacji Nauczycielskiej na terenie obecnego województwa siedleckiego w latach 1939-1944*, Siedlce 1992, s. 215.

Konspiracja w ramach TON na tym terenie była szeroko rozbudowana. Około 50% nauczycieli powiatu węgrowskiego podjęło tajne nauczanie w sposób samorzutny, ucząc w szkołach na lekcjach, przedmiotów zakazanych przez okupanta. Ta forma tajnego nauczania, której zadaniem było uzupełnianie legalnego programu szkoły powszechnej o przedmioty obowiązujące przed II wojną światową, rozwinęła się w wielu placówkach szkolnych powiatu już od 1940 roku i z każdym następnym rokiem następował systematyczny rozwój tego typu nauczania tak, że w ostatnich latach okupacji tajnym nauczaniem objęte były prawie wszystkie szkoły powszechne w węgrowskim¹⁰.

W roku szkolnym 1943/1944 w tajnej oświacie na poziomie szkoły podstawowej w powiecie węgrowskim brało udział 29 nauczycieli i 812 uczniów¹¹.

Mówiąc o tajnym nauczaniu na poziomie podstawowym, należy wziąć pod uwagę różne jego formy. Jedną z nich na poziomie szkoły powszechnej były komplety, gdzie uzupełniano program jawny w zakresie przedmiotów zabronionych i uczono literatury polskiej, historii i geografii Polski. Prowadzenie tych zajęć w klasie było trudne i niebezpieczne, więc często nauka odbywała się po zakończonych zajęciach szkolnych. Formą tajnego nauczania były też komplety na szczeblu podstawowym, złożone z 8-15 uczniów tej samej klasy. Przerabiano na nich program wszystkich przedmiotów według przedwojennego programu. Zajęcia odbywały się kilka razy w tygodniu. Trzecią formą tajnej oświaty była jawna nauka wszystkich przedmiotów na podstawie przedwojennych programów i podręczników w powszechnym szkolnictwie podstawowym. Takich szkół było jednak niewiele. Lekcje odbywały się najczęściej w budynku szkolnym. W pierwszym okresie podziemnej działalności szkół, Niemcy nie podejrzewali nauczycieli o tajne nauczanie. O formie nauczania, decydowali sami nauczyciele wybierając taką, która w danych warunkach wydawała się być najbardziej bezpieczna.

Tajne oświata na poziomie szkoły podstawowej i zawodowej była szczególnie ważna, ponieważ obejmowała najliczniejszą rzeszę młodzieży i stwarzała podstawę do kontynuowania nauki na poziomie szkoły średniej.

Również ważną rolę w dziejach narodu polskiego odegrało tajne nauczanie na szczeblu ponadpodstawowym. Ośrodki tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej najwcześniej powstały w Węgrowie. W roku szkolnym 1939/1940, dzięki staraniom nauczycieli: Stanisława Wangrata – matematyka, Alojzego Żagana, Stanisława Zaremby oraz polonistki Janiny Czyżewskiej powstały cztery komplety gimnazjalne, a rok później również

¹⁰ Tamże, s. 204.

¹¹ S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 1976, s.216.

dwa komplety licealne. Wśród kadry pedagogicznej znaleźli się: Jadwiga Mizerska, Joanna Szczygielska, Wiktor Ratajski, ks. Edmund Barbasiewicz, Aleksy Chmielewski i wielu innych nauczycieli. Dla funkcjonowania tajnej oświaty zasłużyli się również Stanisław Wojciechowski, Waclaw Szczygielski, Władysław Złotka, Wiktor Wróblewski, Jan Kicia i Stanisławski z Korytnicy¹². Nauka odbywała się początkowo w mieszkaniach prywatnych nauczycieli, ale liczba uczniów systematycznie rosła, powstały więc problemy lokalowe. Mała liczba pomieszczeń spowodowała sytuację, że nauka musiała odbywać się na dwie lub trzy zmiany.

Tajne nauczanie na poziomie gimnazjalnym i średnim objęło stopniowo cały powiat węgrowski. W samym Węgrowie w 1941 roku wydano 7 świadectw maturalnych, w 1942 roku 8, a w dwóch kolejnych latach po 10 świadectw maturalnych. O wielkości akcji świadczy też liczba zaświadczeń dotycząca promocji uczniów gimnazjów i liceów. W roku szkolnym 1943/1944 wydano ich w mieście aż 105.

Nauczanie na poziomie szkoły gimnazjalnej i średniej prowadzono też w innych miejscowościach powiatu takich jak: Czerwonka Liwska, gdzie inicjatorem powstałego kompletu był Władysław Oprządek, w Grębkowie – Stefan Śliwa, w Stoczku Węgrowskim – Stefan Turniak, a w Międzlesiu – Rudolf Gašior.

Do personelu dydaktycznego powstałych w Wyszkwie kompletów gimnazjalnych należeli tacy nauczyciele jak: A. Wojtyra, Nowakowski, Osiński i Góral. W miejscowości Krypy z inicjatywy Jana Dejrowskiego na kompletach przerabiano program I i II klasy gimnazjum. W Miedznie ośrodek tajnego nauczania na poziomie gimnazjalnym stworzył nauczyciel Wakulicz, a w Sadownem- S. Iwaniuk.

W Łochowie z inicjatywy Tadeusza Kowalczyka i w Stoczku Węgrowskim tajnym nauczaniem objęto istniejące tu szkoły zawodowe o profilu rolniczym. Uczono tam przedmiotów według programu klas gimnazjalnych i licealnych.

W Szykarzyźnie koło Sadownego powstało nawet tajne Liceum Pedagogiczne. Wśród dojeżdżających na zajęcia pracowników naukowych wymienić należy wybitnego pedagoga prof. Albina Jakiela, prof. dr Skowrona-biologa, dr Władysława Ścibora- polonistę i Waclawa Polkowskiego- historyka szkolnictwa. Lekcje odbywały się w szkole, której kierownikiem i nauczycielką była Helena Puścion.

Swoją działalnością nauczyciele próbowali objąć także i starsze pokolenie Polaków. W ramach oświaty dorosłych prowadzono odczyty mające na celu podniesienie poziomu intelektualnego ludzi starszych, podtrzymanie

¹² *Węgrów - dzieje miasta i okolic*, praca zbiorowa pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Węgrów 1991, s. 334.

ich na duchu oraz pomoc w przetrwaniu okupacji. Dostarczano wiadomości o sytuacji na frontach II wojny światowej, ukazywano straty poniesione przez Niemców. Taką formę oświaty prowadzono między innymi w Czerwoncu Liwskiej, Miedznie, Szynkarzyźnie, Stoczku Węgrowskim i Drogiczu.

W Węgrowie Kazimierz Czerniawski – pracownik tamtejszego Urzędu Skarbowego zorganizował dla młodzieży sieć wędrownych bibliotek. W księgozbiornie znajdowały się dzieła Sienkiewicza, Żeromskiego, Kraśzewskiego, Konopnickiej i innych znanych pisarzy i poetów polskich¹³.

O systematycznie rozwijających się ośrodkach tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej świadczą następujące dane: w roku szkolnym 1939/1940 w tajnej oświacie w węgrowskim brało udział 10 nauczycieli i 31 uczniów, rok później liczba nauczycieli wzrosła do 25 a liczba uczniów do 129, w roku szkolnym 1941/1942 w tajnym nauczaniu uczestniczyło 32 nauczycieli i 152 uczniów, a w roku szkolnym 1943/1944 liczba nauczycieli wzrosła do 50 natomiast liczba uczniów do 230¹⁴.

Tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej było ważną formą walki z okupantem. Była to, bowiem walka o świadomość narodową dorastającej młodzieży. Nauczyciele podczas zajęć na tajnych kompletach kształtowali postawę moralną i patriotyczną młodych ludzi. W wyniku akcji tajnego nauczania cele okupanta zostały zniweczone. Utrzymano ciągłości polskiego szkolnictwa średniego, mimo pięciu lat niewoli niemieckiej. Nie zrezygnowano z realizacji przedwojennego programu nauczania, chociaż akcję tajnego nauczania wielu nauczycieli przypłaciło życiem. W obozach koncentracyjnych zginęli Adam Kołodziej, Ludwik Mikiel, Antoni i Jadwiga Mazurowscy, Piotr Ozimczuk i Lucjan Gołębiewski¹⁵. Byli też inni nauczyciele, którzy zostali zamordowani przez okupanta za tajną działalność oświatową.

Ponadto, wielu nauczycieli i uczniów tajnych kompletów znalazło się w zorganizowanym ruchu oporu, organizacjach takich jak: „Szare Szeregi”, KOP, OW Wilki, ZWZ-AK i NSZ.

W wyniku tajnego nauczania młodzież szkół średnich zachowała duch patriotyzmu, nie uległa niemieckiej propagandzie i demoralizacji, i co najważniejsze po zakończeniu wojny mogła kontynuować naukę w szkołach wyższych.

¹³ *Działalność Tajnej Organizacji...*, s. 210.

¹⁴ S. Lewandowska, dz. cyt., s. 220.

¹⁵ *Węgrów - dzieje miasta...*, s. 334.